

PROF MANDLA MAKHANYA, PRINSIPALA NA XANDLA XA

CHANSELARA

UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA

(YUNIVHESITI YA AFRIKA DZONGA)

VUAMUKERI:

KU SIMEKIWA KA XIKOLO XA AFRIKA NA TIMHAKA TA MFUMO NA

TA MATIKO YA MISAVA XA THABO MBEKI

*"Tiyunivhesiti ta Afrika ti angula eka fambiselo ra misava leyintshwa endzhaku
ka Covid-19"*

22 SEPTEMBERE (NDZHATI) 2020, 15:00 – 16:00

Mikhenso yi ya eka

- Mufambisi wa Nongonoko Dkt Geraldine Fraser-Moleketi, Xirho xa Huvo yo Tsundzuxa ya TMF na Chanselara wa NMMU
- Presidente Thabo Mbeki, Chanselara ya Unisa na Patron ya Thabo Mbeki Foundation
- Swirho swa vadiplomati
- Tat Busani Ngcaweni, Xandla xa Mutshamixitulu (hi vito ra Tat S Simelane, Mutshamixitulu wa Huvo ya Unisa)
- Dkt Brigalia Bam, Mutshamixitulu wa Thabo Mbeki Foundation
- Prof Veronica McKay, VP: Teaching, Learning, Community Engagement and Student Support
- Swirho swa Vafambisinkulu na Vufambisi lebyi navisiweke

- Tat Max Boqwana, CEO: Thabo Mbeki Foundation
- Swirho swa Bodo ya Thabo Mbeki Foundation
- Prof Sibusiso Vil-Nkomo, Dayirektara wa Thabo Mbeki African School of Public and International Affairs
- Mann Chigomezgo Gondwe loyi a nga ta endla xiphato
- Swirho swa vatirhi va Thabo Mbeki African School of Public and International Affairs
- Vatirhi va Unisa na machudeni
- Swirho swa midiya
- Vaendzi vo xiximeka, vamanana na vatatana

Ndza mi xeweta hinkwenu eka ndzhenga lowu. Ndza swi tiva leswaku ndzi vulavulela eka vito ra Huvo, Sineti na vafambisi va le henhla, vatirhi na machudeni, loko ndzi hoyozela eka xiendleko lexi xa nkoka swonghasi – ku simekiwa ka Thabo Mbeki African School of Public and International Affairs.

I nxiximeko eka mina namuntlha ku vulavula hi leswi ku nga, handle ko kanakana, nhlokomhaka ya misava – ku nga nhlokomhaka eka misava hinkwayo, loko swi ta eka dyondzo ya le henhla, ku nga, nchumu lowu tiyunivhesiti ti angulaku hi yona eka fambiselo ra misava leyintshwa endzhaku ka Covid-19. Namuntlha ndzi ta languta leswaku leswi swi tirha njhani eka tiyunivhesiti ta Afrika. Xana

tiyunivhesiti ta Afrika ti angula njhani eka “fambiselo ra misava leyintshwa endzhaku ka Covid-19”

MANGHENELO

Matwisiselo ya ntolovelo hi fambiselo ra misava yintshwa ku nga "new world order" ya simekiwe ehansi ka ku cinca loku endlekaku eka misava hinkwayo ko ka ku nga ri ka ntolovelo eka swa tipolitiki na balansi ya matimba – ku cinca loku nga na matimba ya ku cinca swiyimo leswi nga kona sweswi eka misava hinkwayo – ku va swi antswa kumbe ku ya swinyanya – ku ya eka fambiselo lerintshwa eka misava leyintshwa. Nhlamuselo leyi yi amukela hi ndlela yo ka yi nga kongomangi leswaku hi tshama eka misava leyi yi nga hlangana na ku khumbana tanihi tinxaka-matiko (nation states), kasi swi khumbana swinene na idiyoloji ya vufumi bya misava ku nga "world governance" lebyi byi seketelaka ku titiva hi ku hlanganela, ku twisisa na ku langutana na swirhalanganyi swa misava, leswi swi nga kotekiku ku swi tlhantlha loko tiko na rixaka rin'we ri langutana na swona ri ri roxe. Leswi hi faneleke ku swi lemuka eka vufumi bya misava hi leswo ku khumbana loko ku tlula na le ka vanhu ku langutana na bhayosifiya hinkwayo ka yona. Hikokwalaho, ku yiseka emahlweni na ku cinca ka tlayimete i vutihlamuleri bya hina hinkwerhu.

Fambiselo ra misava leyintshwa endzhaku ka Covid-19, ku ta va mhaka leyi vonelelaku mpfangano wo hlamarisa hikokwalaho ka vuyelo bya ntungu, lowu ku hela ka wona hi nga ri ku na xitiyiseko hi kona eka nkarhi wa sweswi, na swona lowu vuyelo bya ku onha ka wona swi khumbaka tiikhonomi ta misava hinkwayo na tinxaka hinkwato ta misava. A ku na ku kanakana ka leswo Covid-19 yi hatlisisa ku kavanyeteka ka misava loko vhele a ku ri karhi ku endleka, na swona yi vangela ku tlumbana eka misava hinkwayo, loko hi nga ku vona eka malembenyana lama nga hundza. Hi wona nkarhi wun'we, hi ndlela leyi hlamarisaka, Covid-19 yi tlhela yi boha leswo ku va na ku titiva hi ku hlanganela, ntwisiso na ku langutana na (vufumi bya misava) eka leswi khumbaka misava hinkwayo, leswi switlhantlhi swa kona swi nga le henhla ka matimba ya tiko kumbe rixaka rin'we.

XIYIMO XA DYONDZO YA LE HENHLA

Mo ndzi veka leswi eka xiyimo xa sweswi xa dyondzo ya le henhla.

Ndzi ta komisa

Ku kumbeteriwa leswaku xilaveko xa dyondzo ya le henhla xi ta nava ku suka eka machudeni ya 97miliyoni hi 2000 ku ya eka machudeni ya 262 miliyoni hi lembe ra 2025 (UNESCO, 2009:10) – leswi swi sukela eka machudeni ya 68 miliyoni hi 1991 (UNESCO, 2006: 21). Tiyunivhesiti tiningi, loko ku nga ri hinkwato, ngopfu ngopfu leti ti

nga le ka matiko lama ya ha hluvukaka, ti vile na ku kula ko hlamarisa ka ntsengo wa machudeni, na swona xilaveko xa ku fikelela tiyunivhesiti xi ya emahlweni swinene. Loko hi ya emahlweni eka malembeyaxidzana 21, na swona loko hi languta ku kula ka nhlayo ya vanhu loku languteriweke eAfrika, mintsengo leyi yi ta ya emahlweni hi ku hlamarisa.

Hi wona nkarhi wun'we, dyondzo ya le henhla ya malembexidzana ya 21 yi le ku khunguriweni no va na vumundzuku lebyi nga tivekeku, leswi swi kavanyetaka muanakanyo, ndzima na xikongomelo xa dyondzo, kasi hi wona nkarhi wolowo na ndzima ya yunivhesiti. Vususumeti bya nkavanyeto lowu byi katsa leswi landzaka:

- Mikwetlembetano leyi yi susumetiwaka hi idiyoloji na mikwetlembetano exikarhi ka US na matiko man'wana ya Vupeladyambu xikan'we na Chayina na North Korea; xikombiso, hi mhaka ya Brexit na leswi vuriwaka "Trumpism", hinkwaswo leswi swi pfurheta mikwetlembetano no karhateka, leswi swi ngetelelaka eka ku karhateka mayelana na ku kula ka mitlimbano ya minkarhi leyi taka eka matiko ya misava.
- Misava leyi nga ri ku na mindzilikano kambe leyi yi nga avana no hahluleka, swi na vukuceteri lebyi kulaka hi ku cinca ka nhlayo ya vanhu na tidimografiki.
- Ku karhateka hi ku yiseka emahlweni (sustainability), vululami eka vanhu, ndzinganano na hejemoni ya matiko ya Vupeladyambu.

- Nkayivelo wa timali lowu kulaku eka ku hungutiwa ka tisabsidi, ku ya emahlweni swinyanya ku kayivela ka ka mali ya ku dyondza ya machudeni, na swikweleti swa machudeni leswikulukumba.
- Ku karhateka hi ku va machudeni ya kota ku dyondza eka tiyunivhesiti ta misava, ngopfu ngopfu hi ku tsemakanya mindzilakano ka machudeni, maakhademiki na swikolara, hi tiyunivhesiti tin'wana kutani leti ti nga lahlekeriwa hi nhlayo ya machudeni lama tsarisaka na ku thoriwa. Leswi swi ta va na vuyelo bya swa timali eka tiyunivhesiti teletu, ngopfu ngopfu eka matiko yo fana na UK, Australia, US, Japan, South Korea na New Zealand, lama ya tshembeleke eka machudeni ya le handle ku kuma timali, ku kota ku ya emahlweni, na leswi va pfunetaku hi tona eka tiikhonomi ta matiko lawa. Tindlela tin'wana to kuma timali ti ta fanela ku kumeka.
- Vunyingi bya vatlangi-ndzima kumbe va swiavo (va le tlhelo na va mabindzu lava va phamelaka) lava swikongomelo swa vona swi hambanaka na swa leswi swi tekiwaka swi ri swona sweswi.
- Ntungu wa misava hinkwayo wa Covid-19, wu ngetelele mitlhontlho leyintshwa na ku nyanyisa mitlhontlho minyingi leyi vhele a yi ri kona.

Ehansi ka leswi hinkwaswo, ku na minsusumeto ya ku cinca leyi yi karhi yi endlekaka leyi yi yisiwaka emahlweni hi **vutumbuluxi bya**

theknoloji, ku ngeteleleka ka swa tidijitali, 4IR ngopfu ngopfu ka ndzhaku ku nga 5IR.

Foramu ya misava ya swa ikhonomi ku nga World Economic Forum (2109) yi hlamusela *4th Industrial Revolution* hi ndlela leyi landzaka:

Fourth Industrial Revolution yi yimele ku cinca ka vuenti bya hi ndlela leyi hi hanyaka hi yona, hi tirhaka hi yona, na swona na hi ndlela leyi hi xakelanaka hi yona. I kavanyisa lokuntshwa eka nhluvuko wa vanhu, lowu kotisiwaka hi ku ya emahlweni ka theknoloji leswi swi fambisanana na ti-revolution to sungula, ta vumbirhi, na ta vunharhu. Ku ya emahlweni loku hi loko khomeka, ka dijitali na ka misava ya bayoloji hi tindlela leti vangaka ntshembo lowukulu na ku xaniseka hi nkarhi wun'we. Rivilo, vuanami na vuenti bya rhivholuxini leyi hi langutaneke na yona swi hi bohelela ku ehleketa nakambe hi ndlela leyi matiko ma hluvukaka hi yona, na leswi minhlangano yi vangaka nkoka hi kona, na leswo xana swi vula yini ku va vanhu. Fourth Industrial Revolution yi mayelana na le henhla ka ku cinca loku susumetiwaka hi theknoloji, i ophochuniti ya ku pfuneta vanhu hinkwavo, ku katsa varhangeri, vaendli va tipholisi, na vanhu lava va holaku miholo yo hambana hambana, ku hlanganisa na ku bohelela titheknoloji ku vanga vumundzuku lebyi katsaka hinkwavo vanhu. Ophochuniti ya kunene i ku languta ku hundza eka theknoloji ku kuma tindlela to nyiketa vanhu vanyingi hi vuswikoti lebyi byi nga ta pfuneta mindyangu ya vona, minhlangano na vaakamiti.

Eka tiinstitutixini ta dyondzo ya le henhla eka matiko na tinxaka leti ta ha hluvukaka, marito yo fana na "khombo" na "xitshembiso" ya va ntiyiso. Eka tlhelo rin'wana, vunyingi bya wona byi le ku kayakayeni ku langutana na mitlhontlho ya swa tipolitiki ta nsohensohe eka swa ikhonomi na vanhu, kasi hi tlhelo rin'wana switshembiso swa leswi swi nga humelalaka hi leswi tisiwaka hi 4IR swi nyiketa platfomo ya ku endla ku cinca leswo ku va na ndzinganano swinene. Kasinakambe, hambiloko tiinstitutixini ta dyondzo ya le henhla eka swichava leswi swa ha hluvukaka swi karhi swi langutana na swiyimo swa swona mayelana na 4IR (na vutumbuluxi bya theknoloji) swa ha boheka ku languana na mitlhontlho ya tiinstitutixini leyi yi nga ta laveka ku fikelela vuyelo hi ndlela leyi kotekaku, na vuyelo bya vukavanyeti bya leswi swi nga ta va na swona eka vurhangeri bya tiinstitutixini na vafambisi, xikan'we na xitafu (xa akhademiki, xa profexinara, na xa tihofisi) na machudeni ya malembe hinkwawo, ku tshika leswi nga dyondziwa khale, ku dyondza leswintshwa swa vumundzuku lebyi nga ri ku na xityiseko.

Eka xiviko xa *"The future of jobs: skills stability"* (Vumundzuku bya mitirho: ku tshamiseka ka swikili), va World Economic Forum (2016) va vule leswo "[o]n average, by 2020, more than a third of the desired core skill sets of most occupations will be comprised of skills that are not yet considered crucial to the job today, according to our

respondents” (p. 13) (hi lembe ra 2020, nhlayo ya ku tlula eka leswi faneleke no naveriwa, swikili swa nkoka eka tiokhuphexini tiningi byi ta va bya swikili leswi swi nga si ku anakanyikwaka ku va swa nkoka namunthla, hi ku landza leswi vaanguri va nga vula swona)) Tanihiloko tiatikili tiningi ti nyika vumbhoni bya leswo ku lahleka ka mitirho na ku heleriwa hi mitirho ka vanhu ku ya ku nyanya, a swi hlamarisi leswo swivutiso swi le ku vutisiweni hi xikongomelo na ku faneleka ka dyondzo. Xana hi dyondzisa vamani, na swona hi va dyondzisela yini?

Xo hetelela, hi minsusumeto leyi, ku va na ku vonaka ka nkalansirheleleko eka dyondzo ya le henhla eka misava hinkwayo, na swona leswi fambisanaka na leswi ku ve na nkalandzinganano leswi swikolara swin'wana swi nga swivula "*ubundlindling and rebundling*" ka xiyenge xa dyondzo ya le henhla eka matiko-tinxaka, eka tirhijini na le ka tinxaka, leswi swi vonelelaku swidingo swa vona vinyi, swa swiyimo na swa xihatla. Leswi swi tlhele swi hatlisisiwa no nyanyisiwa hi Covid-19.

VUYELO BYO BIHA BYA COVID-19

Ntungu wa Covid-19 wu vonakise nkalandzinganano lowukulu lowu nga kona eka matiko lama nga hluvuka na lama ya ha hluvukaka, loko swi ta eka ku dyondza hi koxe, na tidivhayisi leti faneleke to dyondza na inthanete hi yoxe. Loko ntungu wu ba, ku va ku endliwa na ku

khiyeriwa ko sivela ku fambafamba ka vanhu, vatswari vanyingi, mathicara, vana na machudeni va boheke ku tshama emakaya, ku avelana hi tidivhayisi na ku fikelela inthanete, laha leswi swi nga kona, eka madyondziselo emakaya na ku endla tidyondzo ta le henhla.

Ku ve na ku nkitsinkitsi na ntshirimuko eka tiinstitutuxini tinyingi ku tsutsumela eka online eka leswi vanyingi va nga swivula "emergency remote teaching". Leswi swi ve ntokoto wo pfula mahlo. Ku ve na ku lemuka eka vanyingi leswo *Open, Distance* na *e-Learning* i modlele wa dyondzo lowu lavaka tinxaka tiritoxe hinkwato ta vuswikoti, tidizayini ta madyondyiselo na madzondzelo, ku rhurheriwa ka dyondzo na khwaliti ya dyondzo, ku tiyisa leswo ku va na infrastrakchara ya IT leyi faneleke ku pfuneta ku dyondzisa eka online na ku tirha kahle ka mitirho ya institutuxini.

Ku na ku lemuka no twisisa leswo, munhu a nga ka a nga vheli ntsena a ya eka *online*. A hi vanhu vanyingi lava va nga lemuka leswo modu lowu wa ku dyondzisa a hi nga tiyimiselangi hi wona hi ku helela na timali ta kona leti lavekaka ku wu tirhisa.

Na le henhla ka sweswo, swi ve rivaleni leswo mathicara manyingi, vatswari na machudeni a va swi rhandzi ku dyondza hi *online*, ku fikela laha vuningi bya vona byi nga tiyimisela ku lahlekeriwa hi

lembe ra xiakhademiki hi ku tshemba leswo va ta sungula nakambe ku dyondza va ri tiklasini va langutane na vadyondzisi va vona eka lembe leritaka. Leswi swi vonaka hi tinhlayo titsongo to tsarisa eka lembe leri eka xiyenge xa le N'walungu wa misava.

Hambileswi ku nga ri ku na loyi a tivaka leswo ntungu lowu wu ta helela kwihi, hi ta fanela ku tirhisa leswi hi swi tivaka, ku nga leswo:

1. ***Vatswari va ya va nghenelela swinene eka dyondzo ya vana va***

vona. Leswi fambisanaka na leswi, hi leswo va na swo karhi leswi va swi rindzeleke hi timali ta vona – na swona va lava vuyelo bya timali ta vona. Va lava ku va na rito, na swona "rito" relero, ri fambisana na leswi va swi rindzeleke, kasi leswi va swi rindzeleke a swi fambisani na vutivi (leswi swa twisiseka) loko swi ta eka ntirho lowu wu endliwaka hi vadyondzisi. Xikombiso, hi vonile vatswari vanyingi va lava leswo ku hungutiwa mali ya dyondzo, kumbe ku nga hakerisiwi mali ya dyondzo nakatsongo hikuva "a ku va ngi na dyondzo". Muanakanyo lowu a wu twisisi leswo ku na ntirho wunyingi lowu wu endliwaka hi vadyondzisi 24/7 ku dizayina nakambe *courseware* eka *online*, na swin'wana swo tano.

2. ***Machudeni hi woxe ya na swo hambana leswi ya swi rindzeleke***

na swona ya tekela dyondzo emavokweni ya wona. Eka xiyenge xa hemisfiya ya n'walungu, lembe ra xiakhademiki lerintshwa ri

sungula hi Septembere (Ndzhati), na swona swi ta hlarisa ku vona ku cinca ka nhlayo ya ku tsarisela dyondzo leswo xana yi ta cinca na. Kambe vutivi lebyi byi humelelaka hi leswo machudeni ya aleriwa ku nghena eka tiyunivhesiti ta xiyimo xa le henhla (ku ri leswo ku sungula a va amukeriwile) hikuva timaraka ta vona leti nga cinciwa ti yisiwa ehansi hikokwalaho ka vuyelo bya Covid-19 eka swikolo hi ku tirhisa ti-algorithm leti ti vonakaka ti nga dizayiniwangi kahle, na swona leti ti kombaka vumbhoni lebyi nga rivaleni bya xihlawuhlawu xa klasi na ntlhohe. Leswi swi vangele ku vilela hi ku hlundzuka swinene ka machudeni na mathicara eUK kasi hi nkarhi wa ku tsala, swihoxo leswi swi vonaka swi lulamisiwile. Xiendleko lexi xi nyiketa vutivi byo hlarisa hi matimba na ku nga tirheki kahle ka ti-algorithm loko ti nga ri emavokweni lamanene, vunghozi bya ku tshembela ngopfu eka theknoloji na matimba na nsusumeto wa nkondletelo wa vanhu ku fana na mathicara lama ya tivaka vuswikoti bya machudeni ya vona, na swona lama ya nga chaviki ku humela erivaleni hi leswi faneleke va swi rindzeleke.

- 3. Swi nga endleka leswo tiyunivhesiti ta Afrika Dzonga ti va na nhlayo ya le hansi ya lava tsariselaka ku dyondza hikokwalaho ka swivangelo swo fana – ku kavanyetiwa eka swa timali na swihingakanyi leswi vangiweke hi Covid-19. Hi ta fanela ku**

vonelela leswi loko hi endla mano na makungu ya lembe ra xiakhademiki leritaka.

4. Swi fanele swi lemukiwa leswo ***swiendleko leswi nga tala ku humelela eka matiko ya misava, swi kombisa ku tsakela ku endliwa ka minongonoko leyi nga ri ku tidigri, ku tlula ku endla minongonoko ya tidigri, ngopfu ngopfu eka vadyondzi vo huma eka mindyangu ya vusweti.*** Leswi swi fambelana na ku kuma swikili swa swihatla ku ngetela tiophochuniti to kuma mitirho. Leswi i swa nkoka eka tiyunivhesiti ta Afrika (Dzonga), ngopfu ngopfu mayelana na ku tsarisela tidyondzo ta switifiketi kunene ku nga ri tidigri na vuyelo bya le hansi bya ku humelela.

5. ***Ndzima ya ku dyondzisa, ku dyondza na mindzavisiso yi karhi yi langutiwa swinene.*** Kasi hi tlhelo rin'wana, ntungu wu kombise matimba ya ku dyondzisa na ku dyondza na nkoka wa vuxakelani bya mudyondzisi-na-mudyondzi, na ku tlhela nakambe wu kombisa nkayivelo swinene, ngopfu ngopfu lowukulu ku ve khwaliti na ku faneleka ka *courseware*, timodlele ta madyondzelo na madyondziselo ku nga pedagogical models lama ya tirhisiwaka eka vuleteri na swirhalanganyi leswi ku hlanganiwaka na swona swo fana na vundzeni bya ku tirha hi *online*. Van'wana vadyondzisi na vona va kumeke va namarhela ngopfu eka timetodi kumbe maendlelo na matirhelo lama ya nga fambelaniki na swilaveko swa

malembexidzana ya 21, xikan'we na ku tsandzeka ku tiyisa leswo vundzeni bya dyondzo byi fambisana na minhluvuko ya madyondzisela na madyondzelo eka tidisiplini ta vona. I ntiyiso leswo tiakhademiki leti tifambisanaka na ku cinca, no amukela leswo va fanele ku fambisana na theknoloji leyi hlanganisiweke, hi lava va kotaka ku tshamiseka no humelela eka matirhelo lamantshwa. Ntungu, hi ntiyiso wa mhaka, wu kombise ku humeseriwa ko hlangana na ku tsundzuxa ku tiyisa ku faneleka ka tiprofexini to karhi leti lavekaka hi malembexidzana ya 21 eka misava ya swa dijitali. Hi swimbirhi, vundzeni na phedagoji ,swi fanele ku kamberiwa nakambe hi xikongomelo xa ku hlanguyetana na swilaveko swa mundzuku.

6. Leswi swi hlamarisaku, ***hi ntungu hi leswo wu pfunete hi mindzavisiso na ku komba ku tsakela na mafulufulu.*** Hi lemuke eka misava hinkwayo, eka khontinene na Afrika Dzonga, ndzima leyi yi tlangiwaka hi ndzavisiso, na leswi nga amukeriwa ku katsa ndzavisiso lowu wu fambisanaka na vuyelo bya ntungu. Tilaboratori ti endla ti-PPE na ti-hand sanitiser, kasi ku na ku tirhisana na mindzavisiso hi mintlhavelo na swin'wana swo tano. Munhu u lemuka leswaku ku na ku tsakela ngopfu eka Rihanyu ra le mitirhweni na vuhlayiseki ku nga Occupational Health and Safety, xikan'we na rihanyu hi ta ngqondo, na tisisteme ta vuhlayisi bya rihanyu, vutirheli bya vuhlayiseki bya vanhu na ku

tihlanganisa na vaakitiko na nseketelo. Tidisiplini leti ti xopaxopaku tistatistiki, ku endla *forecasting* na *modelling* na tona ti vonake ti tlakuseriwa emahlweni, na swona swa tikomba leswo handle ka ndzavisiso loku ku langutaniwaku na kona sweswi, tidisiplini leti ti nga va na machudeni yo tala lama tsarisaka.

7. Loko a ku ri na ku kanakana, kutani sweswi swi le rivaleni leswaku ***theknoloji yi tlanga ndzima leyikulu eka dyondzo ya le henhla.***

Proseso ya vuenti ya ku anakanya nakambe hi xivono xintshwa ku nga re-envisioning, yunivhesiti yi le ku humeleleni na swona ndzi nga ngetelela nakambe leswaku i prosesu leyi cincacincaku swinene leyi yi nga ta lava leswo ku va na xivindzi na ku khodelela.

8. Ku anakanya loku nakambe hi xivono xintshwa, swi nga tisa ku cinca kunyingi – hinkwako loku ku nga lavaka timali tiningi. Swin'wana swa kona swi ta katsa leswi landzaka:

➤ ***swiyimo leswi nga cinca swa mitirho eka vatirhi***

➤ ***mixaka ya machudeni lama hi nga ta kota ku va na wona***

➤ ***swilaveko swa ku cinca/ku kunguhata hi vuntshwa swa tibajete eka tlhelo ra mfumo na tiyunivhesiti***

9. ***Mphikizano wo huma ehandle.*** Hambiloko swinyingi swi vuriwile no tsariwa hi swona hi mphikizano wa le handle ka tiko, leswi swa ha fanela ku pimiwa loku ntungu se wu lawurile hi ku tirhisa

mitlhavelo, na loko swilo swi tlhelele eka xiyimo xa "ntolovelolo". Hambiloko swi ta teka nkarhi wo leha ku tlhelela eka xiyimo xa ntolovelolo, loko leswi loko se swi endleka, tiyunivhesiti swi nga endleka tiamukela swiyenge swa madyondzelo ya *online* mayelana na vuyelo eka swa timali.

10. ***Vumundzuku byo ka byi nga tiyisekangi eka misava hinkwayo.***

Tiyunivhesiti ti lava vaehleketi va vutumbuluxi lava va nga ta kota ku langutana na vumundzuku lebyi byi nga tiyisekangiku eka misava; ti fanele ku kuma tindlela ta vutumbuluxi ku langutana na swiyimo leswi swi nga xiswona, kambe hi le tlhelo ti kota ku nyiketa ntokoto wa ku dyondza wa khwaliti eka machudeni ya tona.

11. Hakunene hi ta ***dinga ku kota ku endla nghaniso, timali, ku suka eka vupfo byo ka byi nga tolovekangi, ku nga ri tisabsidi ta ntolvelo na swona swi ta laveka leswo hi vekela swilo leswi swi faneleke ku endliwa ku sungula na hi xihatla.*** Tanihi tiinstitutuxini

ta dyondzo ya le henhla, hi ta fanela ku endla leswi landzaka

- ku tshikilela eka leswi hi nga swona na ndzima na vuyelo laha kaya na le ka khontinente, ku tiyisa leswo hinkwerhu hi twisisa swilo ku fana eka timhaka leti
- ku thageta no rikhruta machudeni ya postgraduate eka matiko man'wana lava ku tsarisa ka vona ku nga ta tisa timali

- ku ngetela nhlayo ya minongonoko ya nkarhi wo koma ku nga ti-SLP (short learning programmes) ku ngetela vuyelo bya mali
- ku hunguta ntsengo wa minongonoko ya switifiketi kunene no kurisa minongonoko ya tidigri
- ku languta eka vuswikoti bya miehleketeo na ti-patents hi ku langutela ku kuma timali Hi fanele hi endla leswi swinene hi ku tsala maphepha ya mindzavisiso na ku paluxa ku nga ri ku nyiketa ntsena hi vutivi na vuswikoti, na
- ku tlakusa minongonoko ya vuvekisi bya timali

MAHETELELO

Eku hetelelani, hi le ka xiyimo xa ku kavanyeta swinene eka dyondzo ya le henhla, na swona nkavanyeto lowu wa ha ya emahlweni wu vangeriwa hi Covid-19. A ku na loyi a kotaka ku bvumba hi ku tiyiseka leswo ku ta humelela yini endzhaku ka Covid-19 emisaveni. Swo antswa leswi hi nga swi endlaka i ku ngetelela eka leswi hi swi tivaka, ku nga leswi ndzi nga avelana hi swona na n'wina, na ku bvumba-bvumba leswi swi nga endlekaka eka nkarhi lowutaka. Afrika yi le ka xiyimo xo antswa xa ku langutana na vumundzuku bya yona mayelana na Covid-19 na vuyelo bya yona loko hi kotlanisa na leswi swi endlekaka eka Hemisfiya ya le N'walungwini. Leswi swi hi komba fastere ra ophochuniti eka ku kambela tinghozi na leswi hi nga swi endlaka ku hunguta vuyelo bya tinghozi.

Loko hi karhi hi ya emahlweni eka ntokoto wa mitlhontlho ya Covid-19 no xiyaxiya xiyimo lexintshwa lexi hi langutaneke na xona, hi fanele ku amukela leswo hambiloko ku nga na vuyelo bya Covid-19, hi nyiketawe nkarhi wo ka wu nga tolovelekangi wa ku "anakanya hi vuntshwa" loko swi ta eka tiyunivhesiti ta Afrika na ndzima leyi ti faneleke ku yi tlanga eka khontinente hinkwayo.